

UZ ~ ĞUZ ~ OĞUZ KAVİM ADININ ETİMOLOJİSİ

*Fuzuli Bayat**

Oğuzlar, Bizans kaynaklarında *Uz*, Arap ve Fars tarih kitaplarında *Guz* veya *Ğuz*, Göktürk Yazıtları'nda *Oğuz* (*Tokuz Oğuz*), Rus ve Hazar salnamesinde *Torki*, *Tork*, *Torçin* adları ile bilinmektedir. Bu etnonimin *boğa* (*öküz*) adı ile alakalı olduğu daha açık görülmektedir. Ancak, *öküz* kelimesinin boğaya oranla daha eski olduğunu söylemek gerekir. *Öküz*, bugünkü anlamda olduğu gibi koşuk hayvanı değildi. Ayrıca bayraklarına ak ve kara koç resimleri çizip, kendilerine Akkoyunlar, Karakoyunlar diyen eski Hunlar -Ortaçağ'ın Oğuzları- hiç şüphesiz, dişi, boynuzsuz hayvanla, erkek, boynuzlu hayvanı karıştırmazlardı. Sadece, eski Türkçe'nin *kony* olan ve Uygur döneminde *y* sesi ile konuşulan ağızlarda *koy*, *n* sesi ile konuşulan ağızlarda ise *kon* şeklinde mevcut olan bu kelime, hem koç hem de koyun anlamlarında kullanılırdı.

Oğuz etnonimini *okla* bağlantılı sayanların sayısı bir hayli çoktur (M. Marguart, J. Nemeth vb.). İlk kez P. Pelliot bu etnonimin *oq-uz* "okun, yayın sahibi" şeklinde izahına karşı çıkmış, ancak yeterli etimolojik izah verememiştir (Pelliot 1920: 139). Bununla birlikte *oğ/uoğ* kökünün değişik anlam içerdiğini ve Oğuz/Oğur etnonimlerinin bu kökten türediğini öne sürenler de vardır. Türkçe'de akrabalık terimi olan *oğ/oğ* isim köküyle birlikte *oğul*, *oğlak*, *oğuş* gibi diğer kelimeler de *oğ/oğ* kökünden oluşmuştur (Golden 2002: 78, 169). *Oq/uoğ* kökünün "temel, asıl" anlamları da vardır. Oğuz ~ *öküz* paralellüğünden G. Ksenofontov, A. Bernştam, S. Tolstov, vb. bilginler de bahsetmişlerdir (Ksenofontov 1929a; Ksenofontov 1929b; Bernştam 1935a; Bernştam 1935b; Tolstov 1935; Tolstov 1990). Mevcut literatüre istinaden Oğuz adının etimolojik açıklamalarını aşağıdaki şekilde gruplandırmak mümkündür:

1. Oğuz, *öküz* sözünden gelmedir. Bu halk etimolojisine daha yakın olup halk arasında Oğuz'un boynuzlu tasavvur edilmesiyle de benzeş-

* Prof. Dr. Fuzuli Bayat, Gaziantep Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, öğretim üyesi.

mektedir. Bu etimolojiyi ileri süren en önemli bilim adamları A. Bernştam, D. Sinor ve L. Bazin'dir

2. Oğuz, aguz, ağız südü anlamında olup, ilk insan demektir. Bu etimolojiyi esasen İ. Berezin ve P. Pelliot savunmuşlardır.

3. Oğuz, nehir, çay anlamında olan ögüz kelimesinden türemiştir. S. Tolstov'un yaklaşımı böyledir.

4. M. Seyidov'a göre Oğuz, tan yerinin, doğmakta olan tanın tanrısı anlamına gelir.

5. L. Ligeti, A. Kononov ve L. Gumilyov'a göre Oğuz, ok – boy, kabile ve uz çoğul ekinden oluşup kabileler demektir.

6. Oğuz, insan, kişi anlamı bildirir. Bunu esas savunan bilgin Marquart'tır.

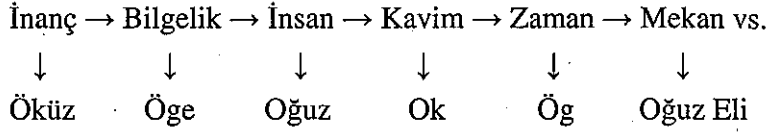
7. Budberg'e göre Oğuz, ugur kökünden olup boynuz anlamı içermektedir (Bayat 1993: 143-144).

8. 1993'te bu etnonimin değişik bir etimolojisini vermiştik. Bizim varyantta Oğuz eski Türkçede ruh, can anlamını veren *öz/ös ve her şeyi bilen öge (*öge "bilen kişi" < *ög "akıl" < *ö "düşünmek" fiilinden) sözlerinden oluşmuş, semantik dallanmalar geçirerek kahin, hükümdar, antroponim, etnonim gibi anlamlara vesile olmuştur (Bayat 1993: 85-87). Teklif ettiğimiz bu etimolojiye sonradan diğer dilciler de aynen katılmışlardır (Tanrıverdi 1999: 125-126).

Oğuz adının M.Ö. IV-III. bin yıllarında geniş bir alana yayılmış olan Ay Tanrı inancıyla bağlantılı olduğu düşüncesi ve Türk boy adlarından bazılarının bu sisteme girebileceği hipotezinden yola çıkarak tarihi kaynaklarda çeşitlenen Oğuz adının etimoloji denemesini vermeye çalışalım. Bu denemeye göre boy adı etnonim ve etnotoponim şekline kadar semantik bir dallanma süreci geçirmiştir ki, bunun örneğini Oğuz etnonimi-minde göreceğiz. İlk önce anlam genişlemesine dikkat edelim:

Hükümdar-Kahin	1. *ö (düşünmek) > *ög (akıl) > öge (bilgelik) 2. *u (bilmek > us/uz (usta, bilici)
Antroponim	Oğuz Kağan (ilk ata)
Etnonim	öküz/boğa (Ay merkezli dini inanç etrafında oluşan kabile)
Toponim/Etnotoponim	Oğuz rayonu (Azerbaycan'da), Oğuzeli (Türkiye'de) vs.

Oğuz adı Türk dünya modelinin antropogonik kavranma şekli olup makrokozmosun ve mikrokozmosun hemen hemen bütün katmanlarını modelleştirir. Bu bağlamda dilcilerin teklif ettikleri etimolojilerin her biri bu kozmik modelin bir katmanını oluşturur. Bütün söylenenleri çizelgeye dönüştürmüş olsak şöyle bir şema ortaya çıkar:

Oğuz etnoniminin ilk varyantının *uz morfemi şeklinde olması şüphe götürmez. Daha eski çağlarda *uz dil ucu sızıcısı dz~udz~ud şekillerinde olmuştur. İnek anlamı bildiren bu kelime eski Türkçe'de *ud, Kırgızca'da *uy şeklindedir. Oğuz Kağan Destanı'nda bu kelime genellikle öküz, iri boynuzlu hayvan anlamlarında kullanılmıştır. Bu köke diğer dillerde de rastlıyoruz. Sümerce'de ud Güneş anlamını bildirmektedir. Ud kelimesinin ilk şekli bun/bung varyantında olup, patlayan *b ünsüzünün düşmesi sonucunda ung~ug~uz~us olarak gelişme süreci göstermiştir. Sanskrit dilinde boğaya us denilmesi de dilin gelişim süreci ile alakalıdır. Bu sözü Türkçe'deki "yetenekli, becerikli, usta" anlamı taşıyan us/uz isim ve *u "bilmek, muktedir olmak" fiil kökü ile (omonim kelimeler etimolojisi) karıştırmamak gerekir. Yakut, Kumk, Türkmen lehçelerinde Oğuz, Oğuz, Oiz varyantlarında mevcut olan bu hayvan adının ilk şekli *böür'dür.

A. Vámbéry'e göre Türkçe'deki öküz kelimesi öür'den (böürmek) oluşmuştur (Süleymenov 1999: 22). Dilcilikte bir çok kelimenin genellikle ses taklidi yoluyla oluştuğu artık kabul edilmiştir. Bu durumda boğa/öküz morfeminin ilk şekli *böür/pöür olabilir. Bu halde patlayan *b sesinin düşmesi ile öür, r<z değişimi ile de öküz ortaya çıkmıştır. Şunu da belirtelim ki, Uluğ Bey'in kütüphanesinde bulunan Oğuzname nüshasında Oğuz etnonimi Ogur şeklinde yazılmıştır (Toğan 1972: 82).

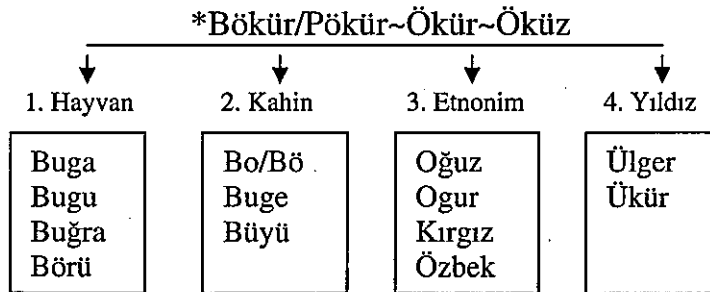
Gy. Németh'e göre ogur kelimesi Bulgarca olup oguz'la aynıdır ve her iki kelime de ok'tan türeme olup kelime sonuna küçültme veya büyüme eki olan z/r nin getirilmesiyle oluşturulmuştur (Pais 1971: 367). Németh'ten farklı olarak D. Pais, Ogur ve Oğuz kabile adlarının çıkışını farklı köklere bağlar. Onun görüşüne göre ogur "uğramak, görüşmek" fiiline, oguz ise ok'a bağlanmaktadır (Pais 1971: 372).

Türk lehçeleri için karakteristik olan r>z veya r<z değişmesi (mesela öür-öküz, khır-kız gibi) Ogur-Oğuz kelimelerinde de gözükmektedir. İ. Kafesoğlu'na göre eski Bulgar Türk devletini kuranların asıl adı Oğur'dur. Bunlar Hun Türkleri ile karışmış sonraki Türkler olup Tuna

ağzından Volga'ya, Karadeniz'in kuzey bozkırlarından Hazar'a kadar geniş bir alanda yayılmışlardır. Bunlar daha sonraki Peçenekler ve Kumanlar gibi ayrı boy birlikleri hâlinde oturuyorlardı (Kafesoğlu 1994: 186). Ona göre Oğurlarla Oğuzlar en geç M.Ö. ayrılmış ve dillerinde fonetik değişiklikler meydana gelmiştir. Türkçe'nin *r ve *z ağzına ayrılması daha Altay döneminde olmuştur ve en azından M.Ö. 2. bin yıllarına dayanmaktadır. Türkçe'de bu ses değişimi ve bazı araştırmacılara göre r'nin z'den önce olması (Ramsdetd, Poppe r'nin z'den önce olduğu fikrindedirler; aksini iddia edenler de vardır. Mesela Németh) fikrini de dikkate almamak gerekir.

Burada şunu da kaydedelim ki, bazı bilim adamlarının (Németh, Clauson, Menges, vb.) öküç kelimesinin kökünü Hind-Avrupa dillerine bağlaması yanlıştır. Bu yanlıştır fikre göre Toharca'daki *oksa/okso* veya *okes* kelimesi Türkçe'de *ögüz/öküz* şeklinde telaffuz edilmiştir. Ancak su, nehir anlamında olan *ögüz/öküz* sözü de Türkçe'deki *bökür/pökür* yuvasından çıkmıştır. Çin kaynaklarında Batılı göçebeler olarak adlandırılan ve M.Ö. 1100 yıllarında Çin'i işgal edip orada bir devlet kuran göçebelere dini-mitolojik inançlarında Li-chi'ye göre hükümdar simgesi olan ateş güneşi, su da ayı temsil ederdi (Esin 2001). Buna göre ay, su unsuruyla ilgili olduğundan nehre veya ırmağa da *ögüz* denilirdi.

Hint-Avrupa dillerindeki kelimeler, kural olarak Türk diline geçerken özellikle de sonu ünlüyle biten sözcükler, yukarıdaki *oksa/öküz* kelimesinde olduğu gibi, sondaki ünlüyü düşürürler. Ancak *öküz* kelimesinin Türkçe, Moğolca ve Tunguzca biçimlerinin bağımsız olarak Altayca **pökü/pökür*'den geldiğini ilk kez Ramstedt ileri sürmüştür. Bu fikre meşhur sinolog ve Türkolog P. Pelliot ve Moğol dil malzemeleri açısından Poppe de katılmışlardır (Eren 1999: 314-316). R'nin d üzerinden z'ye geçtiğini kabul edersek, o zaman eski *ur~ud~uz* varyantı alınmış olur ki, buna göre bazı kelimeler gibi inek de *bökür* yuvasından çıkmış olur. *Boğ/öküz* adının ilk şekli olan *bökür~pökür~ökür* kelimesinin (kelime başında b/p düşmesi) geniş semantik dairede türemeleri şöyle ayrılabilir:

Oğuzların Ay Tanrı inancına sahip oldukları ve boğanın ayın sembolü olduğu Oğuz Kağan Destanı'nda (Oğuz'un Ay Kağan'ın oğlu olması ve gök renkli öküz şekli ile ayın yerdeki tezahürünün verilmesi) açık şekilde görülmektedir (Bayat 1997: 110). Bu malumat ay, boğa, Oğuz adlarının aynı semantik kaynakla bağlı olduğunu açıkça gösteren, ayrıca bunu mitolojik inam şeklinde koruyan yegane kaynaktır. Oğuz Kağan destanında Oğuz, Ay'ın oğlu olduğu gibi, Moğollaşmış Ehirit Buryatlarında da Buka Noin (Boğa Han) Ay'ın oğludur. G. Potanin'e göre, Buka Noin ve Çolpan bir zamanlar ayı sembolize ederlerdi (Potanin 1899: 474-475). Görüldüğü gibi bazı Türk ve Fin-Ugor soy adları da bu sisteme girer. Mesela Ogur, Onogur, Belogur, Kuturgur, Utigur, Saragur vs. Bu etnik adlarda renk ve sayı sistemi Türk düşüncesine özgü bir haldir ve aynı hayvan kültürünün çeşitli adlandırmalarıdır.

Ogur/Oğuz terkininin Macar adında görülmesi de Ay merkezli inancın Hunlar aracılığıyla Avrupa'ya taşınmasını kanıtlar durumdadır. Baskakov'a göre Onogur kelimesi Macar diline şu varyantlarda geçmiştir: *On ogur ~ won ogur ~ hon ogur ~ wengr ~ hongr ~ hungar* (Baskakov 1984: 14). Baskakov Kuturgur kelimesini de tıpkı Macar sözcüğünde olduğu gibi sayı sistemine bağlar. Yani *hutor ~ hotur ~ ogur ~ hutor (30) ~ utur ~ utuz ~ otuz* (Baskakov 1984: 15).

Macar kavim adını Fin-Ugor dil malzemeleriyle izah eden Gy. Németh'e göre *megyer~magyar* etnonimi Vogulca **mancin* (Avrupa'ya özgü bir tür iri keklik) kökünden gelmiştir ve totem menşelidir. Róna-Tas, János Gulya ve diğer bilim adamları bu sözün kökünü Ugor menşeli cemiyet ifade eden **mance* ve Fin-Ugor kökenli **er(i)* erkek, adam kelimelerine bağlamaktadırlar. Ancak Macar dilcisi A. Berta bu etnonimin yeni bir etimolojisini öne sürer. Onun fikrinde *megyer* sözünün kökü *mancser/mandzser* kelimesine bağlanır. Türkçe'de **b* sesi *m*'ye nisbette eski olduğu için bu kökü *bancser/bandzser* olarak kabul etmek gerekir. Türkçe *ban cer* ana yer, merkezi yer anlamını bildirdiği için *megyer* "ana yer" demektir (Berta 2002: 103-106).

Macar etnoniminin daha farklı bir etimolojisini de vermek mümkündür. Bizim etimolojik denememizde Macar kavim adı da Ay merkezli inanca bağlıdır. Macar etnoniminin ay anlamı veren **mun*'un varyantı olan *man* veya *ban* kökü ile **ar*'ın varyantı olan *er/ir* kökünden oluştuğu fikrini kabul etsek o halde tanrısal insan veya ay tanrı inançlı kavim anlamları ortaya çıkmış olur: *mancser/mandzser* < *man+er*. Buradan da şimdiki Macar (Avrupalıların Hungar dedikleri ad da bu sistem içinde çözülebilir.) adının Ay Tanrı inancı çevresinde izah edileceği belli olur. Ay ve onun yerdeki simgesi olan boğa inancıyla ilgili *uz>guz* (*g/q/k > ø* deği-

şimi Türk dilinin bazı lehçeleri için karakteristiktir.) terkinini diğerk kabile adlarında, mesela Uygur, Kırgız, Özbek'te görmek mümkündür.

Yukarıdaki açıklamalara dayanarak söylemek mümkündür ki, Ayoğlu olduklarını ve onun yerdeki boğa soyuna dayandıklarını bütün yönleriyle gösteren Oğuzların eski kaynaklarda *Uz*, *Torki*, 11. yüzyıldan sonra da *Türkmen* diye adlandırılmaları ve tarih sahnesine bahsedilen bu adlarla çıkmaları boğanın bir başka boğa ismi ile (*Uz*, *Torki*, *Türkmen* boğa veya boynuzlu hayvan anlamında olan kelimelerdir.) yer değiştirmesinden başka bir şey değildir. Bu durumda *guz* yahut *ğuz* etnonimi, diğerk adlardan daha eski olmalıdır. İ. Dyakonov, *Skith (İskit)* kelimesinin eski Yunanca'da *Skithe* olduğunu yazar ve bu etnonimin Asur kaynaklarında *Aşguzay*, *Asguzay*; Babil kaynaklarında *İşguzay*, *İşguza*; eski Yahudilerde *Asguz* şekillerinde çeşitlerinin bulunduğunu bildirir (Dyakonov 1956: 242-243). *Aşguzay* veya Yahudilerde *Asguz* muhtemelen Dış veya Taş Oğuz anlamında, *İşguzay* ise İç Oğuz, *İşguza* da ülke anlamında kullanılmıştır. Bu, belki de *guz* (*boğa*) ve ay sözlerinin birlikte kullanıldığı ilk özel isimdir. Oğuz Kağan destanında ay yaratıcı (Oğuz'un anası), boğa (el yazmadaki simgesel boğa resmi) türeten veya türetici sembol gibi verilmiştir. *Aşguzlar* veya *İşguzaylar*, yaratana yaratılanı tek bir kelimele birleştirmişlerdir.

KAYNAKÇA

- BASKAKOV, Nikolay (1984), "O Proishojdeni Etnonima Başkir", *Etničeskaya Onomastika*, Moskova.
- BAYAT, Fuzuli (1993), *Oğuz Epik Ananesi ve Oğuz Kağan Dastanı*, Bakü.
- BAYAT, Fuzuli (1997), *Oğuz Destanı: Tarihi-Mitolojik Kökleri ve Özelliği*, Bakü (Basılmamış Prof. tezi).
- BERNŞTAM, Aleksandr (1935a), "İstoričeskaya Pravda v Legende ob Oğuz Kagane", *Sovetskaya Etnografiya*, 6.
- BERNŞTAM, Aleksandr (1935b), "İzobrajenie Bıka v Nahodkah İz Noin-Ulinskih Kurganov", *Problemy İstorii Dokapitalističeskogo Obşestva*, 10.
- BERTA, A. (2002) *Türkçe Kökenli Macar Kavim Adları*, Ankara.
- DYAKONOV, İ.M. (1956) *İstoriya Midii*, Moskova-Leningrad.
- EREN, Hasan (1999), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara.
- ESİN, Emel (2001), *Türk Kozmolojisine Giriş*, İstanbul.

- GOLDEN, Peter (2002), *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Ankara.
- KAFESOĞLU, İbrahim (1994), *Türk Milli Kültürü*, İstanbul.
- KSENOFONTOV, Gavril Vasilyeviç (1929a), *Hrestes, Şamanizm i Hristianstvo*, İrkutsk.
- KSENOFONTOV, Gavril Vasilyeviç (1929b), *Pastuşeskiy Bit*, İrkutsk.
- PAİS, D. (1971), "A Propos de L'Étymologie de L'Ethnique Ogur", *Studia Turcica*. Yay. L. Ligeti, Budapest.
- PELLIOT, Paule (1920), "A propos des Comans", *Journal Asiatique*, XV, Paris.
- POTANİN, G. N. (1899), *Vostoçnie Motivi Srednevekovom Evropeyskom Epose*, Moskova.
- SÜLEYMENOV, Oljas (1999), *Ulibka Boga*, Rim.
- TANRIVERDİ, Elburus (1999), "*Kitabi-Dede Korkut*"da Şahıs Adları, Bakü.
- TOĞAN, Zeki Velidi (1972), *Oğuz Destanı, Reşideddin Oğuznamesi*, Tercüme ve Tahlili, İstanbul.
- TOLSTOV, Sergey (1935), "Perejitki Totemizma i Dualnoy Organizatsii u Turkmen", *Problemi Dokapitalistiçeskogo Obşestva*, 10.
- TOLSTOV, Sergey (1990), *Drevniy Horezm*, Moskova.